

Ե Գ Ի Պ Տ Ո Ս Ի Ց

Հայ հողատէրեր.—Եգիպտոսի տաքուծիւնը, փոշին, ճամֆեր եւ մժուղներ—Արմաւուհիներու զուգաւորութիւնը կամ պատուաստը.—Օտար վարժարաններ—Լաւ Թուխս զնելու ձեւը.—Կայծաքարէ զանակներ եւ զանազան գործիքներ.—Պեղումներ, հնուծիւնը.—Հին ներկիր. աղանոցներ, շարարի գործարաններ եւ եղեգնոցներ, Հողային բերքեր:

Եգիպտոսի հողատէրերու աչքը լճյա. օրերն ամեն կողմերէ մարդիկ կը լեցուին Եգիպտոս, որոնք մի մի ընկերութեան ներկայացուցիչներ են եւ ահագին գումարներ կը բերեն հետին Եգիպտոսի մէջ մեծաքանակ հողեր գնելու համար: Հայերէն շատ քչեր հետամտեցան հողեր գնելու: Պօղոս փաշա Նուպար եւ Պետրոս էֆ. Կարապետեան բացառութիւն կը կազմեն այս առթիւ, որոնք ի բնէ մասնագիտութիւն ըրած են հող առնելու եւ լեցուն գնով ծախելու:

Թէ ինչպէս կարճ ժամանակում հողատէրեր են դառել մի քանի հայեր—դրա մասին գաղափար կու տայ հետեւեալ օրինակը:

Վերին Եգիպտոսի մէջ հողատէրեր կան, որոնց ժամանակին բռնի հող տրուած է կառավարութեան կողմէ: Ասկէ 40—50 տարիներ առաջ Մինիէ քաղաքին մէջ մի հայ դերձակ կը պանդխտի, իր արհեստով ապրուստ գտնելու համար, ժամանակ մը հոն աշխատելով կը բարեկամանայ տեղւոյն կառավարչապետի հետ: Հողային կալուածներ բաշխելու ատենին նա որքան կը ստիպէ հայ արհեստաւորին որ խնդրագիր մը գրէ հողեր ընդունելու համար, մինչեւ անգամ 600 ֆէտան մշակելի հողեր պիտի տրուին իրեն՝ միմիայն աղերսագրով մը: Հայ արհեստաւորը կը վախճայ եւ կաղաչէ կառավարչապետը որ չստիպէ իրան այն առթիւ: Ժամանակ մը անցնելէ յետոյ հողեր կը տիրապետեն՝ ու Մինիէի կառավարչապետը որպէս հեռատես անձնաւորութիւն մը, նորէն կը համոզէ իր սիրեցեալ հայ դերձակը, որպէսզի տասն ոսկի գտնէ եւ 600 փէտան (ֆէ-

տան 4000 քառակուսի մետրէն աւելի է) հող առնէ՝ Երբ կը տեսնէ որ համոզումներ օգուտ չեն ընել, ինքը կը վճարէ յիշեալ գումարն և յարմարագոյն տեղէ մը 600 ֆէդան հող կը չափէ հայ դերձակի անունով։ Բարեբախտաբար այդ օրեր դերձակի փեսան Աւարկերէն Մինիէ կը փոխադրուի ընտանեօք։ Երբ կը տեսնէ որ իր աները փախուստ կուտայ հողատիրութենէ կառավարչապետի խորհրդով ինքը խնդրագիր կուտայ և որոշեալ հողերը գաղտնապէս աներով անուան վրայ գրել կուտայ։ ճիշտ այն գետափի քովեր, ուստի դարեւ առաջ Յովսէփ Գեղիցիկը Նեղոսէն ջուր հանած է «Ֆէյումի» ընդարձակ դաշտերը ուռգելու համար։ Այս գետակը մինչև այսօր «Յովսէփի գետ» կը կոչուի տեղացի ժողովուրդէն։ Ահա ճիշտ այդ գետակի սկիզբն առած վայրի վրայ կը տրուի հողեր հայ դերձակին՝ տասն ոսկի ծախքով։ Այժմ 40 տարիներ անցած են այն հիշանիկ օրերէն և հայ դերձակի ժառանգորդներ իւրաքանչիւր ֆէդան տարեկան տասն ոսկի վարձք կընդունեն ու փառաւոր կեանք կը վարեն։ Խնդրագիր տուող փեսան դեռ կե՛ղանի է և կանուանուի «Կարապետ Գրիգորեան», նոյնպէս Ստեփան Օհանէսեան որ հանգուցեալ դերձակ «Պապօ» ի հղբօր որդին է։ Թէ Կարապետ Գրիգորեան և թէ Ստեփան Օհանէսեան՝ ճշմարիտ գաւառացիի տիպը կը կրեն՝ իրանց նահապետական հիւրասիրութեամբ ու կրօնասիրութեամբ։

*

Մինիէէն մինչև Ֆէյում հինգ ժամ կը տեւէ ճեպընթաց շոքեկառքով։ Ահա կրակով լեցուած մի խոշոր փուռի մէջ մտնել կը կարծէ ճամբորդը, այնքան սասաիկ տաք կընէ Եգիպտոսի մայիսեան ամիսը, որ «խամսին» կանուանեն տեղացիք։ Աւազի փողիները մարգս կը խեղդեն, շունչերնիս կարգելու տաքէն, պտուղներն ալ տաքութենէն կեռան, ճանճերու և մօղուկներու շատութեան պատճառաւ՝ ամեն մարդ ստիպուած է մի մի ձիու պոչ կամ արմաւենիի տերեւներէն շինուած ճանճափանիչ բռնելու, որովհետեւ Եգիպտոսի ճանճեր ուրիշ վայրերու ճանճերուն չեն նմանիր։ մինչև ձեռք բռնած վանիչը չը դպչի իրենց, չեն փախիր։ Մուսան կըստիպէ գրագէտին երկու տող բան գրելու Եգիպտոսի մէջ, սակայն ճանճեր կը լիցուին աչաց, ձեռաց, գրչի և նոյն իսկ մեղան ամանին մէջ, ալ մուսան ալ կը փախչի, ոգին ալ հետ, գործ չունիս ձեռքիդ բռնած պոչով վանէ ու վանէ։ դարձեալ անոնք կուգան ու կը ճանճարացնեն գրողը, սկամայ պիտի թողուս գրելու դործ, կամ թէ ստիպեալ ես գրելու, ամեն երեսի վրայ մեղանի թափթըփ-

ուկներ պիտի ընես, կամ այնպէս պիտի գրես, որ չորանալէ վերջ դու ինքդ հազիւ կարենաս կարդալ, ինչպէս ներկայ ձեռագրէն ալ կարող էք երևակայել:

*

Ֆէյուսը՝ Եգիպտոսի դրախտն է, իր առատ խաղողի այգիներով, պտղատու պարտէզներով և բամբակի արդիւնաբերութեամբ: Այս ամեն մշակելի հողերը կը ջրուին Յովսէփի Նեղոսէն հանած առատ ջրով: Ասկէ տարբեր ընկերութեան մի փոքրիկ շոգեկառքով պիտի մեկնենք Պօղոս փաշա Նուպարի «Թամիէ» ագարակը, ուր երկու ժամին պիտի հասնինք: Ահա հեռուէն կ'երևի Առաքել պէյ Նուպարի հսկայ ապարանքը, որ ընդարձակ մի դաշտի մէջ բաղմած է նազելական հարսի նմանութեամբ: Շոքեկառքը շինուած է մինչև Պօղոս փաշայի ագարակի ծայրը. հոն կ'իջնանք, ուր կը հիւրասիրուինք մի քանի գաւառացի հայերէ: Օ՛հ, 12000 ֆէտան հող ունեցող մի հայ գաւառագետի ազատ հողի վրայ կը դռնուենք. ուր մօտ 1000 աշխատաւորներ մը շինուներու նման կենուն ու կը զեռուն. ոմանք ջուր առնող առունքերու վրայ, ոմանք՝ նոր շինութիւններուն հող, քար, շաղաղ և այլն նիւթեր փոխադրելու վրայ, ոմանք կը հերկեն, կը ջրեն, կը հնձնն ու կը կաննեն, բոլորի ձեռք ունեցած գործիքներն ալ Պօղոս փաշա Նուպարի արուեստագիտական հմտութեամբ պատրաստուած, մանաւանդ անոր հնարած ելեքտրական արօրներ և այլն գործիքներ՝ այցելուներ կըսքանչացունեն: Հայ աշխատաւորներ շատ քիչ կան հոս, որոնք ամսականաւոր պաշտօնեաներ են, իսկ մնացեալի քիչ օրավարձով գոհ եղող «Ֆալա»-ներ են: Որքան աչք կը զօրէ տեսնելու տափարակ դաշտեր, մինչև գաճաճ լեռներ, ամենքն ալ հայ փաշային կը վերաբերին: Մենք նստած ենք մի նորատունկ ուռնիի հովանիին ներքե, ուստի կը գիտենք սև հողի ընդարձակութիւնը. ջրառուներու կանոնաւոր ուղղութիւնը. ածուներու բաժանումներն ու ցանուած արմտիքներու տեսակները: Ուռնին ու մշակելի սև հողերը յիշեցնել կ'ուտայ մեզ Թիւրքիաց Հայաստանը ու անոր անուշ օդն ու ջուրը... Արդեօք նորատունկ այգիները ու ելեքտրականութեամբ ընդունած ջուրերը պիտի աղղթն այս կլիմայի վրայ—ոմանք հաւանական կը կարծեն: Կը պատմեն թէ՛ Պօղոս փաշան հինգ տարի առաջ այս հողեր գնած է կառավարութենէն 75000 անգլ. լիբրով և երեք տարիէն վերջ արդէն գինը հանած է իւր հնարագէտ շահագործութեամբ և աշալուրջ հսկողութեամբ ու տնտեսագիտութեամբ: Ինչպէս կը պատմեն գիտցողներ, Պօղոս փաշան

որ հող գնելու ելնէ, անոր քովեր գտնուած հողերու գիներ զգալի կերպով կը բարձրանան, ինչպէս և արժէքաթուղթեր: Անցեալ ամիսներու մէջ՝ Գահիրէէն մինչև Մաթարիէ աւան գտնուած աւագուտ միջավայրն որ 350,000 ֆէտան տարածութիւն ունի, Ֆրանսիացիի մ' ընկերութեամբ գնած է, իւրաքանչիւր ֆէտան մէկ եգիպտական ոսկիով: Այս տարածութեան միջէն մի նոր դրամվէի գիծ պիտի բանայ, որով հողերու գիներն աւելի պիտի բարձրանան և մաս առ մաս ծախուին: Ինչպէս կիմանամք՝ մի նոր թաղ ալ պիտի շինէ Պողոս փաշա և ժամանակամիջոցաւ տայ անոնց, որոնք շինուած տուներ կ'ուզեն ունենալ ու մէկ անգամով չեն կարող գինը վճարել:

*

Թամիէէն վերստին Ֆէյյում կը վերադառնանք, շոքեկաւքը արադութեամբ կընթանայ ու մի քառորթ ժամէն հաղիւ կը կտրենք Պողոս փաշայի կալուածի լախքը: Ճանապարհին կը պատհինք մերթ արմաւենեաց այգիներու, արաբ մասնադէտներ կը բարձրանան արմաւենիներու վրայ, որոնք ճճան աղջկանց պուլաներու նման ցիր ու ցան կը բարձրանան դէպի վեր: Այս եղանակին մէջ ինչո՞ւ մարդիկ կ'ենեն ու կը հաւնեն արմաւենիներու մինչև այդ բարձրութիւնը, կը հարցնենք մեր տեղացի ընկերոջ.

—Արուն էգէն կը դատեն, կը պատասխանէ:

Հետաքրքրութիւննիս կը բռնէ, ու բացատրութիւն կը խնդրենք: Ահա ուղեկիցներուս հետեեալ պատմութիւնը: Արմաւենիներ արու և էգ են, երբ ժամանակը հասնի անոնց զուգորութեան, պարտիզպաններ արու ծառէն մաս մը ծաղիկ կը կտրեն և էգերու ծաղիկներու մէջ կը դնեն ու հիմա ալ վերցնելու ժամանակն է. առանց այս գործողութեան՝ կարելի չէ որ էգ արմաւենին պտուղ տայ. իսկ արուններն արդէն պտուղ չ'ունին, միայն թէ կը ծաղկին էգերու նման:

*

Վերին և Ստորին Եգիպտոսի ամէնէն կարևոր քաղաքներու և գիւղերու մէջ ամերիկացիք ու կաթոլիկ միսիօնարութիւններ ունին իրենց երկսեռ—(տեղ տեղ գիշերօթիկ) վարժարաններ, հիւանդանոցներ ու դեղարաններ: Մայրապետներ ու գթութեան քոյրեր ամենայն ճարպիկութեամբ կը ջանան քաղաքակրթել և իրենց դուանութեան դարձունել Ֆալահ ժողովուրդը, իսկ վերջիններն, միմիայն լեզուագիտութեան նպատակաւ կը յաճնեն իրենց զաւակներ այն հաստատութիւններուն, որովհետեւ Եգիպտոսի մէջ՝ լեզուներ չը գիտեցող և ու-

սում չ'ունեցող չի կարող պաշտօն առնել և ապագայ պատրաստել:

Եգիպտական հին արեւտներէն մնացած է մի միայն հաւ թուղս դնելու եղանակը: առանց գործիքի կամ աստիճանաշարի՝ վարպետը հաւկիթներ կը նորէ և փուռի մէջ կը դնէ, որոշեալ վարկենին հաւկիթներէն դուրս կեղնին ձագուկի երէ Ասիկա արհեստմ'է, որոյ վրայ կը զարմանան Եւրոպացիներ:

*

Եգիպտական պեղումներէն նորանոր հնութիւններ դուրս կուգան, շատ տեղեր՝ ուր կը կարծուի եւ առատ հնութիւններ կան, յատուկ պահապաններու հսկողութեան յանձնուած են, որպէսզի գողունի պեղումներ չկատարուին: Նոր պեղումներէն կայծաքարէ սղոցներ, դանակներ և զանազան գործիքներ գլորունուած են: Լուքսորի և Պալեանէի մօտեր: Նոյնպէս և զանազան գոյն ունեցող առարկաներ, թիւ չ'իյնի թերէն պատրաստուած են, որոնք մինչև այսօր եղծուած չեն, ու չեն ալ եղծուիր մինչև անգամ «Թէզապ» հեղուկով լուացած պարագային:

Հնութիւններ պեղելու միջոցին, պատահած են շատ առարկաներու, որոնք օգ առնելու պէս փոշիացած են: շատ տեղեր ալ երբ դուսնէ ներս մտնել ուզիր են, իսկոյն մեռած են, արուեստական քար մը կամ հորուած մը կրելով: Տակաւին նոր մուսիաներ դուրս կ'ելնեն Վերին Եգիպտոսէն, որոնց մարմիններ քարացած ու աչքերնին ապակիացած: Այն արհեստն անհետացած է հին Եգիպտացոց հետ, ինչպէս նաև շատ հնագոյն արհեստներ, որոնք դուրս կ'ելնեն, սակայն՝ անոնց շինելու բաղադրութեան մասին ոչ ոք գաղափար չէ կրցեր ունենալ միջև այսօր:

Պալեանէի հայ քնակիչներէն մինը պատմեց ինձ թէ՝ տնցեալ տարի մի բոստանի փալահ իր մրգաստանը թռչուններէն ու կենդանիներէն զերծ պահելու համար իր տան մէջ գտած մարդկային մումիան մրգաստանի կեդրոնը կը դնէ*)։ Աշխարհ ատեններ, երբ ալ միրգեր կը վերջանան, կը զարնէ ու խորտակէ որոյ ըովէն մագաղաթեայ մի թղթի կտոր դուրս կ'ելնէ, վրան շշանագրեր գրուած, թուղթի կտորը միայն կը վերցունէ և մի հնագէտի կը ծախէ: Հնագէտը կը կարգայ հետեւեալը— «Վերջէն մրգաստանին մէջ պիտի լինի մը: Հնագէտը կը հաւաքէ նաև մումեայի կտորներն ու Եւրոպայ կը փոխադրէ: Վեր-

*) Բոստան գործողութիւն:

Չապէս հնուժիւններ են, որոնք Եգիպտոսէն Եւրոպայ կը փոխադրուեն մեծ քանակութեամբ: Երբեմն ճարպիկ արաբներ կը յաջողին իրենց նոր շինած առարկաներէն ալ կլլեցունել կարգ մը միամիտ Եւրոպացւոց իբրեւ հնութիւն:

*

Վերին Եգիպտոսի ամեն գիւղեր առհասարակ Աղանոցներունին, իւրաքանչիւր տուն հարիւրաւոր փոքրիկ ծակեր բացած է պատերու վրայ, ուր կը հաւաքուին աղանիններ, որոնց ծիրտեր կը գործածուին իբրեւ հող պարարտացնող աղբ, մանաւանդ սխտանոցներու և ձմերուկանոցներու համար. այսպիսեալ ձմերուկներու խոշորութիւնը գրեթէ կը մրցի Տիգրանակերտի ձմերուկներու հետ, բայց ոչ համեղութեամբ: Հասարակ ժողովրդի կերպուրդը գրեթէ աղանիի միս է: Երբեմն խորոված աղանիններ կը բերեն շոգեկառքի վագոններու մէջ ու կը ծախին ճամբորդներուն:

Շաքարի ամենէն խոշոր գործարաններ կը գտնուին Վերին Եգիպտոսի մէջ, շաքարեղեգի առատութեան պատճառաւ: Վերջին տարիներս Ֆրանսական ընկերութիւն մը գնեց Եգիպտոսի բոլոր շաքարի գործարաններ, որոյ համար ալ շաքարի գինը բաւական աչաք սուղցաւ:

Խիստ գուարճալի է տեսնել շաքարեղեգի հունձը. վագոններու մէջ, ճանապարհներու վրայ ու ամեն տեղ, ուր որ դիտես իւրաքանչիւր ոք, Ֆալահներէն սկսեալ մինչև քաղաքակրթուած Եւրոպացիներ, մի մի շաքարեղեգի ձող բռնած՝ կը կրծեն ու կը կրծեն, ախորժանքով ու հաճոյքով:

Ասկէ իբր 8—10 տարի առաջ Եգիպտոսի դաշտերը տարին մի անգամ կը մշակէին. բայց ջրամբարներ շինուելէն վերջ, միեւնոյն հողը տարին չորս անգամ կը մշակեն, ժամանակի ու եղանակի համաձայն սերմեր ցանկելով: Առաջներ՝ երբ Նեղոս գետ կը բարձրանար ու դաշտեր ջրելով կը ծածկէր, երկրագործներ պիտի սպասէին մինչև որ ջուրեր ցոմաքէին, ապա վարէին ու ցանէին. իսկ այժմ այլ ևս նոյն սանձարձակ Նեղոսը չէ մնացիր որ ուզած տեղերը ծածկէ. գիտութիւնն ու մարդկային հանճարը սանձ դրած է անգուսպ Նեղոսի բերանը և ուզած տեղը կառաջնորդէ:

Եգիպտոսը՝ բացի պարտէզներէն և այգիներէն՝ մեծ քանակութեամբ բամբակ, շաքարեղեգ, ֆուլ բակլա, սոխ, սըխտոր, գետնախնձոր (զանազան տեսակ), եգիպտացորեն, հացահատիկներու ամեն տեսակ, նմանապէս բանջարեղէններու ա-

մեն տեսակ կը ղշակէ: Տեղական ժողովրդեան պիտոյքներ հոգալէ վերջ, ուրիշ երկրներ ալ կը փոխադրէ իր բերքերէն:

Ա. Շ.

*
* * *

Ու հոգիիս մէջ՝ անսահման, անժայր,
Որպէս մի վառ աստղ՝ մութ հորիզոնում,
Աղբում է, շնչում մի սուրբ գաղափար,
Որին ես առաջ եմ գնում...

Ո՛վ դու Գողգոթան արեան ու փառքի,
Ուր խաչուեց մարմինն, այլ ոչ գաղափար,
Աշխարհը թող ինձ թքէ, անարգի,
Ես կըգամ դէպ քեզ յոյսերով միշտ վառ...

Յոյսերով... այո. այժմ օր է ձմրան,
Երկրին տիրել է խաւարն ահարկու...
— Միթէ՞ վառ օրը ապագայ գարնան
Յնորք է, միթէ՞ նա էլ չի գալու...

Հր. Փալևան